

OSNOVNA PITANJA I PROBLEMI KLASIČNOG LIBERALNOG FEMINIZMA

Ključne riječi

Liberalizam; feminizam;
razum; ravnopravnost.

Autori

Dr Dragana Vilić je redovni profesor na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Dr Nataša Vilić je redovni profesor na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Korespondencija

dragana.vilic@ef.unibl.org
natasava.vilic@ff.unibl.org

Oblast

Sociologija
Filozofija

DOI

10.5937/politeia0-46463

Datum prijema članka

10.12.2023.

Datum konačnog prihvatanja članka za objavljivanje

02.03.2024.

Sažetak

Klasični liberalni feminizam predstavlja teorijsko nastojanje i politički zahtjev feminizma najprije ispoljen u drugoj polovini 18. vijeka. U tom periodu brojni činioci (ekonomski, socijalni, politički), kao i kretanja u ljudskoj misli stvorili su uslove za preispitivanje odnosa moći i sopstvenog položaja u društvu od strane žena (I. Milojević). Ta prva feministička nastojanja bila su vezana za osnovne principe liberalizma (jednakost, slobodu, nezavisnost), preformulisane i proširene na žene (K. Lončarević). S obzirom na potpunu građansku, političku i kulturnu obespravljenost žena, klasični liberalni feminizam svoje zahtjeve usmjerio je na postizanje ravnopravnosti žena s muškarcima u pogledu ovih prava. Kao glavni argument za to uzima se jednakost muškaraca i žena u pogledu razuma. Razum jeste moć usavršavanja, on predstavlja sponu stvorenja s Tvorcem od kojeg svi potiču, stoga kod svih mora biti ista njegova priroda. Kritikuje se ustrojstvo građanskog društva koje svojim mehanizmima (obrazovanje, odgoj, isključivanje iz svih građanskih i političkih poslova i sl.) onemogućava žene da njeguju razum (M. Vulstonkraft). Žene i muškarci rađaju se jednaki, stoga zakon, običaji ili predrasude ne treba da stvaraju razlike između njih – žene treba da imaju aktivnu ulogu u društvu i jednaka prava te pristup svim poslovima i nagradama koji su dostupni muškarcima. Pitanja koja se odnose na privatnu sferu egzistencije muškaraca i žena ostaju izvan interesovanja liberalnih feministkinja u 18. vijeku (Olemp de Guž i Meri Vulstonkraft), dok predstavnici klasičnog liberalizma u 19. vijeku (Herijeta Tejlor Mil i Džon Stjuart Mil) svoja razmatranja proširuju na pitanja braka i razvoda iz različitih pozicija. Neravnopravnost polova ima negativne posljedice na lične i javne vrline.

UVOD

Kao kritička misao (teorija) i politički odgovor (akcija) žena na mušku dominaciju, najprije u zapadnim društvima, u drugoj polovini 18. vijeka, na društvenoj sceni pojavio se feminizam u djelima Olympe de Guž (Olympe de Gouges, 1748–1793) i Meri Wollstonecraft (Mary Wollstonecraft, 1759–1797), „prvih feministkinja podstaknutih na delanje i pisanje idealima Francuske revolucije, pa zatim u teoriji i politici devetnaestovekovnog feminizma u Velikoj Britaniji i Americi” (Lončar, 2016: 2). Feminizam iz tog perioda bio je tematski „vezan za humanizam i liberalizam i za teorijsku podlogu uzimao univerzalnost razuma/mislećeg subjekta” (Milojević, 2011: 32). Ipak, feminizam je nastojao da osnovne principe liberalizma (jednakost, sloboda i nezavisnost) preformuliše i da ih proširi na žene (Lončarević, 2016: 2), jer je liberalizam dugo vremena podržavao ograničeno pravo glasa, slobodu privatne svojine i preduzetništva. Put razvoja od liberalizma do liberalne demokratije prepoznaje se u širenju kategorije „narod” uspostavljanjem opšteg prava glasa u okvirima predstavničke demokratije, te u preinačavanju liberalnih zakona u liberalno-demokratske zakone (pravo glasa, karakter predstavništva, izbori, mediji i sl.). Ustupci liberalizma morali su uslijediti zbog toga što su revolucionarne ideje slobode, jednakosti i bratstva kojima su mobilisane mase ljudi dovele građansku klasu na vlast (Held, 1990; Vujadinović, 2009: 19–20). S obzirom na to da su u složenom odnosu s liberalizmom nastale prve feminističke teorije i zahtjevi, oni se prema standardnim klasifikacijama feminizma označavaju *klasičnim liberalnim feminizmom*.

Od samih početaka, feminizam je bio usmjeren na uklanjanje običajnih i zakonskih ograničenja za ulazak žena u javnu sferu

i postizanje uspjeha u njoj. Bolje rečeno, tu je izražena tendencija da se politički zadatak feminizma ograniči na izmjenu zakonodavstva kojim se žena stavlja u potčinjen položaj u odnosu na muškarca ukidanjem ili ograničavanjem sloboda i prava. To je feminizam jednakosti, jer ističe zahtjev za građanskom, političkom i kulturnom jednakosti žena s muškarcima – da žene imaju aktivnu ulogu u društvu i jednaka prava te pristup svim poslovima i nagradama koji su dostupni muškarcima – pravo glasa, pravo na obrazovanje, pravo na imovinu i pravo na profesionalni rad. Argumentaciju za ostvarenje jednakosti muškaraca i žena klasični liberalni feminizam nalazi u tome da su i jedni i drugi razumna i slobodna bića (Milojević, 2011: 31). U nastojanju da opravdaju i održe ženu u podređenom položaju kroz istoriju mnogi svjetovni i duhovni autoriteti pozivali su se na prirodu žene, to jeste oni su kao argument postojanja društvenih razlika između žena i muškaraca uzimali navodne prirodne razlike između njih. Međutim, predstavnici klasičnog feminizma nastojali su da ospore ovakve tvrdnje. „Žena se rađa slobodna i ostaje ravnopravna s muškarcem. Društvene razlike mogu se temeljiti samo na zajedničkoj koristi” (De Guž, 2009: 150). Osim, možda, u tjelesnoj snazi, među polovima ne postoje prirodne nejednakosti (Mil, Tejlor Mil, 1995: 25). „Slično tome, svaki korak u napretku civilizacije obeležen je i sve većim približavanjem ka jednakosti polova, a ako su oni još uvek daleko od jednakosti, prepreku ne predstavljaju razlike u fizičkoj snazi, već izveštačena osećanja i predrasude. Ako priroda nije stvorila muškarce i žene neravnopravnim, tim pre to ne treba da čini zakon” (Mil, Tejlor Mil, 1995: 26). Sve dok vidimo oba pola u njihovom neravnopravnom međusobnom odnosu, ne može niko da zna kakva je njihova priroda, da li možda posjeduju različite urođene

duhovne i moralne odlike. Ono što se tada nazivalo ženskom prirodom rezultat je prinudnih ograničenja i neprirodnih podsticaja (Mil, Tejlor Mil, 1995: 78).

Brojni činioci (ekonomski, socijalni, politički), kao i kretanja u ljudskoj misli od druge polovine 18. vijeka stvorili su uslove za preispitivanje odnosa moći i sopstvenog položaja u društvu od strane žena iz srednjih i viših društvenih slojeva (Milojević, 2011: 28–29). Tako, francuska književnica, revolucionarka i borac za prava žena u vrijeme Francuske revolucije Olympe de Guž (*Olympe de Gouges*, 1748–1793) uputila je poziv ženama da se probude, da se upoznaju sa svojim pravima u svijetu u kome zvono razuma zvoniti na uzbunu i u kome su srušeni bedemi predrasuda, fanatizma, praznovjerja i laži, koji su opasavali moćno carstvo prirode (De Guž, 2009: 153). Engleska književnica, teoretičarka, učiteljica, novinarka i filozofkinja Meri Vulstonkraft (*Mary Wollstonecraft*, 1759–1797), rodonačelnica liberalnog feminizma, smatrala je skučenost duha glavnim izvorom ženske ludosti i poroka, te kritikuje ustrojstvo građanskog društva (državne vlasti) koje je postavilo „skoro nepremostive prepreke da bi sprečilo njegovanje ženskog razuma” (Vulstonkraft, 1994: 84).

U 19. vijeku engleska književnica i filozofkinja Herijeta Tejlor Mil (*Harriet Taylor Mill*, 1807–1858) *podržavala je ostvarenja potpune jednakosti žena s muškarcima*, jer bi na taj način sva zadovoljstva bila bezgranično uvećana (Mil, Tejlor Mil, 1995: 34). Čovječanstvo je preraslo stanje uređenja društva na nejednakosti i izražena je težnja da pravična jednakost bude opšti princip ljudskih odnosa. Međutim, smatrala je da će od svih društvenih odnosa zasigurno odnos između muškarca i žene posljednji prihvatiti novo pravilo (Mil, Tejlor Mil, 1995: 44).

Najglasniji zagovornik liberalizma u 19.

vijeku, engleski ekonomista i filozof Džon Stjuart Mil (*John Stuart Mill*, 1806–1873) detaljno se posvetio pravu glasa za žene zalažući se za jednakost žena s muškarcima. Suprotstavljao se uobičajenim društvenim pogledima da je „prirodni” položaj žene njena podređenost. Svesrdno se zalagao za zaustavljanje ugnjetavanja žena, jer je ono prepreka za njihov lični razvoj i za razvoj čovječanstva. To je zaostavština nekih prošlih vremena (Mil, 1876; Mil, Tejlor Mil, 1995).

U ovome radu biće detaljno analizirana osnovna pitanja i problemi na koje su pažnju usmjerili najznačajniji predstavnici klasičnog liberalnog feminizma: ostvarenje građanskih, političkih i kulturnih prava za žene, proširenje zahtjeva na privatnu sferu (brak i razvod), značaj emancipacije žena za čovječanstvo i posljedice neravnopravnosti polova na moral.

ZAHTJEV ZA GRAĐANSKOM I POLITIČKOM JEDNAKOSTI ŽENA I MUŠKARACA

S obzirom na to da su žene u odnosu na muškarce bile uskraćene skoro za sva građanska i politička prava, zahtjev za garantovanje i proširenje ovih prava svim ženama i svim muškarcima jeste osnovni zahtjev klasičnog liberalnog feminizma. Pred zakonom su sve žene i svi muškarci jednaki, jer zakon mora biti jednak za sve. Iz toga proizlazi, kako zapaža O. de Guž, da im moraju „pod istim uslovima biti dostupne sve počasti, položaji i javne službe, prema njihovim sposobnostima i bez ikakve razlike osim u vrlinama i nadarenosti” (De Guž, 2009: 151). Takođe, osim jednakosti u privilegijama priznaje se i jednakost žena i muškaraca u odgovornosti pred strogim zakonom. Jedno od najdragocjenijih prava žene jeste slobodno izražavanje misli i uvjerenja, ali u slučaju zloupotrebe ovog prava ona mora snositi odgovornost (De Guž,

2009: 152). Uzroci javnih nesreća i potkupljivosti vlada jesu neznanje, zaborav ili prezir ženskih prava (De Guž, 2009: 150). Kao prirodna, neotuđiva i sveta prava žena i muškaraca navode se: pravo na slobodu, vlasništvo, sigurnost i na otpor ugnjetavanju. Zakonima prirode i razuma jedino može biti ograničena primjena prirodnih prava žene, a ne kao do tada tlačenjem koje joj muškarac suprotstavlja (De Guž, 2009: 150-151). Vlasništvo muškaraca i žena predstavlja sveto i nepovredivo pravo, bez obzira na to da li su oni združeni ili razdvojeni. „Treba izglasati zakon o podeli imetka između muškarca i žene, kao i o javnom upravljanju tim poslovima” (De Guž, 2009: 155).

Kako zapaža, M. Vulstonkraft, oslobođanjem žena svih ograničenja i dozvoljavanjem da učestvuju u inherentnim pravima čovječanstva, čime žene ubrzo postaju mudre i kreposne, jeste jedini način da ih navedemo da ispunjavaju svoje posebne dužnosti. Na taj način i žene i muškarci ostvariće napredak, u suprotnom, nepravda koju mora da podnosi polovina ljudskog roda okrenuće se protiv muškaraca, to jest njihovih tlačitelja (Vulstonkraft, 1994: 220). Bez obzira da li su udate ili ne, da bi lična korist žena prerasla u javnu korist one moraju imati građansku egzistenciju u državi (Vulstonkraft, 1994: 187). M. Vulstonkraft smatra da ženama izuzetnih sposobnosti treba olakšati put kojim bi postale korisnije i nezavisnije, te da žene treba da imaju svoje predstavnice, da imaju udio u odlukama vlade, umjesto da njima samo vladaju. Ali ne treba da se žale što to nemaju s obzirom na tadašnji cjelokupni predstavnički sistem u Engleskoj koji je samo zgodna podrška despotizmu. U odnosu na preopterećene pripadnike radničke klase, žene nisu ništa manje zastupljene (Vulstonkraft, 1994: 185-186).

Na urođenom pravu svakog pojedinca

da učestvuje u vlasti počivaju demokratske institucije. H. Tejlor Mil podsjeća na temeljni dokument Sjedinjenih Američkih Država – *Deklaraciju o nezavisnosti*, u kojoj stoji sljedeće: Tvorac je ljude obdario neotuđivim pravima (život, sloboda, sreća) i stvorio ih jednakim, a oni dobrovoljnim pristankom ustanovljuju među sobom države kako bi osigurali ta prava (Mil, Tejlor Mil, 1995: 41). Pravo na glas ili mjesto u poroti niko ženama ne može da porekne. Njima je nepravedno i nasilno uskraćeno pravo glasa, koje se smatra opštim urođenim pravom. Ovo pravo ne može biti univerzalno dok je iz njega isključena polovina čovječanstva (Mil, Tejlor Mil, 1995: 41). Žene nikada nisu bile jednake u pravima s muškarcima, ali, smatra H. Tejlor Mil, u vremenu promjena i oslobođanja od nepravde (raskid s crnačkim ropstvom, oslobođanje kraljevskog despotizma i nasljednog feudalnog plemstva i sl.) zahtjevi za jednakim pravima za sve oslabili su moć predrasude protiv novog i nepoznatog (Mil, Tejlor Mil, 1995: 42-43). Iskazivanje shvatanja u korist ženskog prava iziskuje od žena neuobičajenu moralnu hrabrost i nepristrasnost (Mil, Tejlor Mil, 1995: 57-58). H. Tejlor Mil osvjetljava činjenicu pokretanja organizovane kampanje o promjeni položaja žena u SAD, formiranja pokreta žena, pokreta za političku i društvenu reformu – za davanje prava glasa ženama i za njihovo izjednačavanje s muškarcima u svim pravima. *Skupština žena* (Ohajo, 1850) jeste njegova prva javna manifestacija, kojom se nastavljaju aktivnosti u vidu brojnih javnih skupova pod nazivom *Skupština za ženska prava* (Masačusets). Zaključci ove *Skupštine* u vidu odluka odnosili su se na ravnopravnost punoljetnih lica u donošenju i primjeni zakona, na ravnopravnost u učestvovanju u vlasti svih osoba čiji se imovina ili rad oporezuju u svrhu izdržavanja vlasti, na priznavanje prava žena da biraju i da se smatraju sposobnim za

izborne funkcije, da se iz Ustava SAD izbaci riječ „muškarac” pošto građanska i politička prava ne poznaju pol. Obrazovanje je pretpostavka za čista i korisna zalaganja u odrasloj dobi, stoga žene treba da se obrazuju i ostvare partnerstvo s muškarcima u radu, zaradi, rizicima i nagradama. Zahtijevala se temeljna revizija imovinskih zakona osoba povezanih brakom – raspodjela svih prava treba biti podjednaka (Mil, Tejlor Mil, 1995: 38–40). Fizička sila, kako zapaža H. Tejlor, jeste uzrok političke i građanske podređenosti žena na osnovu zakona i običajnog prava u svim političkim zajednicama ili nacijama. To je u skladu s načinom dotadašnje vladavine svijetom – fizički slabiji bili su pravno podređeni, jer je opšti zakon regulisanja ljudskih odnosa bio pravilo fizičke snage (Mil, Tejlor Mil, 1995: 43). Čovječanstvo je preraslo stanje uređenja društva na nejednakosti i izražena je težnja da pravična jednakost bude opšti princip ljudskih odnosa. „Ali, od svih odnosa, odnos između muškarca i žene, najbliskiji i najintimniji, povezan sa najvećim brojem snažnih osećanja, zasigurno će poslednji odbaciti staro pravilo i prihvatiti novo” (Mil, Tejlor Mil, 1995: 44).

Zakonska podređenost jednog pola drugom, osim što je po sebi pogrešna, predstavlja glavnu prepreku za razvoj čovječanstva. Stoga, smatra Dž. S. Mil nju treba zamijeniti „principom potpune jednakosti, ne dajući nikakvu moć ili privilegije jednoj strani, niti postavljajući prepreke drugoj” (Mil, Tejlor Mil, 1995: 61). Dvostruku predrasudu gaje oni koji ženama odriču slobode i prava, a dozvoljavaju ih muškarcima – oni su protiv slobode i zagovaraju pristrasnost (Mil, Tejlor Mil, 1995: 62). Snažne argumente protiv sistema nejednakih prava pružaju tok istorije i progresivne težnje ljudskog društva. Stoga, mora nestati ovaj ostatak prošlosti. Glavna odlika modernog svijeta ogleda se u moguć-

nosti ljudi da slobodno „koriste svoje sposobnosti i pogodne prilike koje im se ukažu, da bi postigli cilj koji im se čini najpoželjnijim” (Mil, Tejlor Mil, 1995: 74). Stoga se u ovom modernom poretku kao usamljena činjenica ističe društvena potčinjenost žena, „kao jedino kršenje onoga što je postalo njegov temeljni zakon, kao jedini relikv jednog starog sistema mišljena i prakse koji je u svemu drugom propao, a sačuva se samo u ovoj jednoj stvari od najopštijeg interesa” (Mil, Tejlor Mil, 1995: 77). Na teoriji, a ne na iskustvu, zasniva se javno mnjenje koje usvaja sistem nejednakosti polova. Ova nejednakost proizlazi iz činjenice da su žene oduvijek bile u podređenom položaju u odnosu na muškarce zbog svoje fizičke slabosti i nevređovanja od strane muškaraca. „Zakon i društveni sistemi uvek započinju priznavanjem već postojećih odnosa ličnosti. Svojevremene puke fizičke činjenice oni preobraćaju u zakonsko pravo, sankcionišu ih u ime društva, i njihov glavni cilj je da proizvoljno i nezakonito nasilje, zasnovano na fizičkoj sili, zamene javnim i organizovanim sredstvima uspostavljanja i odbrane tih prava. Oni koji su na poslušnost bili naterani, sada postaju zakonom obavezni” (Mil, Tejlor Mil, 1995: 64). Ustanove i običaji koji daju pravo jačem, to jest koji su zakonsku moć stekli zbog prethodnog posjedovanja fizičke sile, imaju veliku izdržljivost i trajnost u vremenu i opštem javnom mnjenju. One veoma sporo nestaju ispuštanjem moći iz svojih ruku i padanjem na drugu stranu fizičke sile. Kada je riječ o ženama, nije se dogodilo takvo premještanje fizičke sile (Mil, Tejlor Mil, 1995: 66). U svojim radovima i djelanju Dž. S. Mil detaljno se posvetio pravu glasa za žene. Kao zastupnik u Parlamentu, prilikom rasprave o *Zakonu reformi* (1867), zalagao se za pravo glasa žene, iznoseći prijedlog da se u tekstu *Zakona* riječ čovjek/muškarac (man) zamijeni riječju osoba (person). Ovaj prijed-

log nije dobio podršku ostalih zastupnika, ali je važan kao prvi pokušaj u modernoj historiji da se takav zahtjev iznese u nacionalnom parlamentu (Ravlić, 2000: 76). Žene treba da imaju pravo glasa jednako kao muškarci. One su više upućene na zaštitu zakona i društva. Politička prava treba dati ženama jednako kao muškarcima - da se ne vlada nad njima, a ne da bi mogle vladati. Nikakvo načelo ne dokazuje nesposobnost žena za ova prava. Vrijednost i dostojanstvo žena bi se podiglo, a njihov moralni položaj poboljšao i samo glasanje bi se bolje uredilo kada bi žene bile u prilici da same odrede šta njihovi muški srodnici ne mogu od njih tražiti, da glasanje o opštoj stvari bude zajednički posao muškarca i žene, da može da radi u spoljašnjem svijetu (Mil, 1876: 159–161). Širenje povlastica slobode ostvarivano je za samo jedan dio društva. Do tada još nije bila ostvarena vlada koja bi te povlastice na sve nepristrasno raširila, a „učesće sviju u tim blagosovima jeste idealno savršeni pojam o slobodnoj vladi” (Mil, 1876: 50). Dž. S. Mil smatra kako je dovoljno da se u detaljnoj razradi svoje argumentacije za pravo glasa žena ograniči na javne dužnosti, konkretno na pravo glasa žena u izboru lica za vršenje javnih dužnosti na lokalnom i parlamentarnom nivou (različito od prava da se bude kandidat za tu dužnost). Na to sredstvo samozaštite svako ima pravo. Dokaz o ovoj sposobnosti žena jeste u datoj im zakonskoj mogućnosti (pretpostavljenog dobrovoljnog) izbora muža koji će njome vladati do kraja života. Stvar je ustavnog zakona da pravo glasa izbora za javne dužnosti utvrdi svim potrebnim jamstvima i ograničenjima koja treba da su ista za oba pola. U slučaju izbora za javne dužnosti, stvar je ustavnog zakona da pravo glasa utvrdi svim potrebnim jamstvima i ograničenjima, ali ma kakva da su jamstva dovoljna za muškarce, nikakva druga ne treba tražiti za žene. Ovo je ženama jam-

stvo da će njihovi interesi biti uzeti u obzir jednako i pravično kao i kod muškaraca (Mil, Tejlor Mil, 1995: 104).

U pogledu prava žene na sopstvenu imovinu poslije sklapanja braka, Dž. S. Mil smatra da ta prava treba da budu ista kao i prije. Muž i žena treba da zadrže isključivo u svom posjedu imovinu na isti način kao da nisu u braku, ali mogu ugovorom da spoje taj imetak kako bi ga sačuvali za djecu. Dž. S. Mil tvrdi da je zagovornik samo one zajednice dobara vlasnika koja je rezultat njihovih objedinjenih osjećanja. Već u to vrijeme odredbe koje obezbjeđuju jednakost žena u ovom pogledu unesene su u odredbe Ustava mnogih novih i nekoliko starih država Američke Konfederacije. Materijalni položaj žena u braku koje posjeduju imetak na ovaj se način popravља. To je njihov jedini instrument moći (Mil, Tejlor Mil, 1995: 100).

VLAST MUŠKARCA NAD ŽENOM

Na formiranje nenaučnih i naučnih „istina” i sistema (filosofskih, teoloških, medicinskih, bioloških i društvenih) po pravilu su uticale prihvaćene predrasude o ženama kao inferiornim bićima (Karapetrović, 2007). Kako bi opravdali i (o)držali ženu u podređenom položaju, kroz istoriju su mnogi svjetovni i duhovni autoriteti navodili argument da je žena po svojoj suštini predodređena za takav položaj. Olemp de Guž se obraća muškarcima s pitanjem da li su sposobni za pravičnost, tražeći od njih da navedu u prirodi, djelu mudrog Tvorca sa kojim se poistovjećuju, bar jedan primjer tlačiteljske vlasti kao što je vlast muškarca nad ženom. „Nastran, zaslepljen, nadmen od silnih naukovanja i izopačen, ogrezao u neznanju u jeku ovog razdoblja prosvete i oštroumlja, muškarac hoće nasilnički da upravlja ženama mada one imaju sve umne sposobnosti i žele da užu-

vaju u plodovima Revolucije; stoga zahtevaju svoje pravo na jednakost, i ništa više od toga” (De Guž, 2009: 149).

Meri Vulstonkraft osporava sve one koji se pozivaju na Boga u opravdanju da se zahtijevana podređenost zasniiva na pravičnosti. To je nemoguće, ona smatra, jer je Bog pravičnost sama i pošto svi potiču od istog roditelja, svi treba da razmišljaju zajedno i da se pokoravaju autoritetu Razuma (Vulstonkraft, 1994: 133-134). Razum jeste moć usavršavanja, to jest prepoznavanja istine i ima svoje božansko porijeklo. On predstavlja sponu stvorenja s Tvorcem, stoga kod svih mora biti ista njegova priroda (Vulstonkraft, 1994: 82). M. Vulstonkraft pretpostavlja da je od Mojsijeve poetične priče nastalo preovlađujuće shvatanje da je žena stvorena za muškarca, „da je muškarac, od najstarijih vremena, smatrao pogodnim da primeni snagu da bi podjarmio svoju družicu, i svoju dovitljivost da pokaže da ona i treba da svije vrat pod jarmom, zato što je ceo svet bio stvoren za njegovu korist ili zadovoljstvo” (Vulstonkraft, 1994: 53). Preovlađujuće je bilo shvatanje da žene nisu stvorene da misle već da osjećaju, a svojim čarima i slabošću jedino mogu da steknu moć. Ovo tvrde pisci koji su nastojali da dokažu nadmoć muškarca po suštini – muškarac je stvoren da misli, žena da osjeća (Vulstonkraft, 1994: 92-93). Iz tog razloga, Meri Vulstonkraft suprotstavlja se uvjerenjima Žan Žaka Rusoa (*Jean-Jacques Rousseau*, 1712-1778) iznesenim u djelu *Emil* (1990), a koje su i drugi preuzeli, u vezi sa tim da ženu treba spriječiti da postane nezavisna od muškarca, da njom treba vladati strah, da od nje treba stvoriti primamljiviji predmet žudnje i umilniju družicu muškarcu, da treba veoma rano da nauči trpjeti nepravdu i podnositi muževljevu grubost bez roptanja (Ruso, 1990: 436, prema Vulstonkraft, 1994: 52-53). Ž. Ž. Ruso kaže da će ljudi (muškarci) dati prista-

nak da se žene najzad vaspitavaju kao oni, jer što im budu više ličile njihova će vlast nad njima biti manja (Ruso, 1990: 427, prema Vulstonkraft, 1994: 93). M. Vulstonkraft reaguje na ovu tvrdnju tako što kaže kako ona želi da žene imaju vlast nad sobom a ne nad muškarcima (Vulstonkraft, 1994: 93-94). Ž. Ž. Ruso smatra da djevojke, osim što moraju biti oprezne i radne, takođe se moraju privikavati na pokornost koja im koristi kroz cijeli život, a što u izvjesnoj mjeri jeste povezano s njihovim polom, zavisnost je za njih prirodno stanje. Stoga, žene treba da imaju malo slobode, a kajanje će uslijediti ako jednom pokušaju da se tome otmu (Ruso, 1990: 434-435, prema Vulstonkraft, 1994: 114). Iako su stvoreni jedno za drugo, prema Ž. Ž. Rusou uzajamna zavisnost čovjeka (muškarca) i žene te opstanak jednog bez drugog nisu jednako uslovljeni – on dolazi u takav položaj zbog požude i lakše bi opstao bez žene, a ona zbog požude i svojih potreba (Ruso, 1990: 428, prema Vulstonkraft, 1994: 111). M. Vulstonkraft smatra neodrživim ove argumente, jer se žene pripremaju za podređenost uskraćivanjem razuma i slabljenjem duha (Vulstonkraft, 1994: 113). U odnosu na žene, muškarci su tjelesno snažniji i imaju bolji karakter zbog bavljenja stvarima koje zaokupljaju glavu i srce, a oblikovanje karaktera djelo je razuma. Pogrešne predstave o ljepoti i zanemarivanje u razvojnoj dobi slabe ženu duhovno i tjelesno – bez njih žene bi stekle dovoljno snage da postanu samostalne osposobljavanjem za sopstveno izdržavanje i ojačale bi duh podnošenjem neophodnih tjelesnih nelagodnosti i napora. „Savršenstvo tela, dakle, dosegnućemo ako nam budu dozvoljene iste vežbe kao i dečacima, ne samo u detinjstvu, nego i u mladosti. Samo tako ćemo saznati kolika je prirodna nadmoćnost muškaraca” (Vulstonkraft, 1994: 115). Kako bi se ustanovilo da li će postati bolje ako postanu pametnije, ženama

treba dozvoliti da podijele prednosti obrazovanja i vladanja s muškarcima (Vulstonkraft, 1994: 211). Iz tiranije muškaraca proističe najveći dio ženske nerazboritosti, a iz potlačenošti žena lukavost kao dio njihovog karaktera (Vulstonkraft, 1994: 238). „Biće koje strpljivo podnosi nepravdu i ćutke trpi uvrede, brzo će i samo postati nepravdično ili nesposobno da razluči dobro od zla (Vulstonkraft, 1994: 115).

Kako zapaža Herijeta Tejlor Mil, ljudska bića čini servilnim navika pokoravanja, degradira ih i umrtvljuje da se tome suprotstave. U slučaju žena, ako se implicira da je prirodna njihova naklonost prema sopstvenom zavisnom statusu, onda se ona ne može nametati zakonom. U slučaju bilo koje prirodne naklonosti ljudi, zakonodavac nikada nije smatrao potrebnim da donosi zakone koji bi ih primoravali da to slijede. Žene su naučene da njima nije svojstveno da se aktivno suprotstavljaju čak i nekoj priznatoj nepravdi, da se ne bune protiv bilo čega što se može smatrati društvenim nalogom. Od dobre volje posjednika prekomjerne moći zavisi udobnost ženinog privatnog života i njen društveni ugled. Svaki prigovor na zloupotrebe moći, posjednici moći smatraju manje opasnim činom neposlušnosti od protesta protiv nje same (Mil, Tejlor Mil, 1995: 57-58). „Ne samo što nije svrshodna, već je, čvrsto smo uvereni, podela čovečanstva na dve kaste, od kojih je jedna rođena da vlada drugom, i u ovom, kao i u svim drugim slučajevima, očigledno pogubna, i izvor je izopačenosti i slabljenja morala, kako za povlašćenu klasu, tako i za onu na čiji se račun to ostvaruje. Tom podelom ne stvara se nikakvo dobro, koje joj se uobičajeno pripisuje, već brana, nesavladiva sve dok bude postojala, svakom doista značajnom napretku bilo karaktera, bilo društvenog položaja čitavog ljudskog roda” (Mil, Tejlor Mil, 1995: 42). U društvu je sve uređeno da ohrabruje sklonost muškar-

ca da sebe učini prvorazrednim, s negativnim posljedicama po muškarca i ženu. Ukoliko je riječ o samovoljnom muškarcu, on postaje despot u svojoj kući. Na drugoj strani, uz pomoć mnogobrojnih oblika dvoličnosti i dovrtljivosti žena uspijeva da ostvari svoje namjere (Mil, Tejlor Mil, 1995: 54-55).

Takođe, Dž. S. Mil suprotstavlja se shvaćanjima da je vlast muškarca nad ženom pravedna, prirodna, nenasilna, jer je dobrovoljno prihvaćena i sporazumno usvojena od strane žena. On smatra da se neprirodnim čini svako odstupanje od univerzalnog običaja potčinjavanja žena muškarcima, a u stvarnosti veliki broj žena ne prihvata ovu vlast muškaraca i raste broj žena koje se protive svom položaju u društvu tog vremena (Mil, Tejlor Mil, 1995: 70-71). Potpuno povjerenje između muškarca i žene sprečavaju vlast s jedne i pokoravanje s druge strane. Povjerenje jedino može da postoji među bliskim i ravnopravnim osobama (Mil, Tejlor Mil, 1995: 81). Dž. S. Mil smatra da je podjela vlasti između muža i žene najprirodnije uređenje, pri čemu je svako neograničen u vršenju svog dijela posla. Tek obostranim pristankom može se izvršiti svaka promjena tog sistema i načela. Ova podjela zavisi od ličnih sklonosti i naklonosti, stoga se ne može (i ne treba) unaprijed zakonom utvrditi. Podjelu dužnosti i obaveza, ostvarenu obostranom saglasnošću, prirodno bi slijedila podjela prava, na osnovu opšte-prihvaćenih promjenljivih običaja po volji zainteresovanih lica, a ne na osnovu zakona. Od uporednih sposobnosti supružnika treba da zavisi praktično odlučivanje u poslovima, bez obzira kom supružniku je data zakonska vlast. Ona strana koja donosi sredstva za život prirodno je da će u odlučivanju imati veću težinu. Veliki značaj imaće uticaj duhovne superiornosti i veće odlučnosti karaktera. Ovo ide u prilog zadovoljavajućoj raspodjeli prava i dužnosti životnih partnera njihovim

međusobnim dogovorom, jednako kao kod poslovnih partnera (Mil, Tejlor Mil, 1995: 94).

ZAHTJEV ZA OSTVARENJE KULTURNIH PRAVA: OBRAZOVANJE KAO MEHANIZAM PROMJENE POLOŽAJA ŽENA

Svi predstavnici klasičnog liberalnog feminizma smatrali su da je obrazovanje žena ključni mehanizam poboljšanja njihovog položaja. Uskraćivanje obrazovanja ženama imalo je za ishod, kako zapaža O. de Guž, da se žene služe različitim sredstvima za opstanak – sustezanje, pretvaranje i lukavstvo, koja su svima donosila više zla nego dobra – podsticanje na zločin i na vrlinu. Stoga mudri zakonodavci treba da dobro promisle o obrazovanju žena (De Guž, 2009: 153). Predstavnici klasičnog liberalnog feminizma kritikovali su dotadašnje obrazovanje žena bez kultivisanja njihovog razuma, a koje je bilo u skladu s ustrojstvom građanskog društva. Takvo obrazovanje rezultiralo je pretvaranjem žena u „beznačajne predmete žudnje” (Vulstonkraft, 1994: 30). Dakle, nepovoljan položaj žene u društvu rezultat je „pogrešnog obrazovanja, skućenog i nekultivisanog duha, i mnogih polnih predrasuda” (Vulstonkraft, 1994: 56). Ženi je neophodno da stekne „odlike koje oplemenjuju racionalno biće” (Vulstonkraft, 1994: 59). Pravilno obrazovanje žene, to jeste dobro razvijen duh, osposobiće je „da sa dostojanstvom podnese samostalan život” (Vulstonkraft, 1994: 59). M. Vulstonkraft smatra da je najsavršenije obrazovanje ono koje će jedinku učiniti nezavisnom, dok stiče vrline vježbanjem pameti tako da na najbolji način ojača tijelo i oblikuje srce (Vulstonkraft, 1994: 48). Prvi i najvažniji dio obrazovanja jeste oblikovanje naravi (Vulstonkraft, 1994: 99). Za to je neophodno korišćenje razuma kojim se, kako zapaža M.

Vulstonkraft, žensko srce čuva od romantičnih i nestalnih osjećanja, a na šta je usmjereno cjelokupno dotadašnje žensko obrazovanje (i obrazovanje društva) (Vulstonkraft, 1994: 105). Njegov cilj svodio se na pripremu žena da postanu poštene žene i razumne majke. M. Vulstonkraft se zalagala za javno obrazovanje, to jeste da ono postane nacionalna brigada, jer su vrlo ograničeni pozitivni učinci koji proizilaze iz privatnog obrazovanja. Združivanjem većeg broja djece i zajedničkom težnjom ka istim ciljevima, djeca bi razvila svoje sposobnosti i bila bi podstaknuta da misle svojom glavom (Vulstonkraft, 1994: 201). Protivila se internatskim školama (guše vrlinu, razvijaju objest i grijeh), ali i odrastanju u kući (stvora uobraženost učenika ili ih izoluje) (Vulstonkraft, 1994: 206). Za moralni karakter pogubno je i jedno i drugo. Rješenje vidi u pokušaju spajanja javnog i privatnog obrazovanja. Njegovanjem porodičnih osjećanja (otvara srca različitim oblicima čovječnosti) i provođenjem većeg dijela vremena s drugom djecom (među sobom jednaki) dolazi se do željenog cilja – da ljudi postanu građani (Vulstonkraft, 1994: 203). „Sve vrste javnog obrazovanja morale bi biti usmerene oblikovanju građana; ali, ako želiš da stвориš dobrog građanina, prvo moraš imati osećanja sina i brata. To je jedini način da se obogati srce, jer javne vrline, uvek moraju izvirati iz pojedinačnog karaktera, ili su samo meteori koji preleću tamnim nebom, i nestaju dok ih zadivljeno gledaš” (Vulstonkraft, 1994: 206). Prava škola mora biti nacionalna ustanova, bez internata (Vulstonkraft, 1994: 207). Po istom modelu treba da se obrazuju svi ljudi. „Da bi to postalo moguće, vlada bi trebalo da ustanovi neinternatske škole za određene uzraste u kojima bi dečaci i devojčice mogli da se obrazuju zajedno. Škole za decu od pet do devet godina trebalo bi da budu potpuno besplatne i otvorene svim društvenim slojevi-

ma” (Vulstonkraft, 1994: 211–212). Za usavršavanje oba pola nužno je njihovo zajedničko obrazovanje. Takođe, djeca treba da žive kod kuće, ali i da idu u školu kako bi se družili sa sebi jednakim – da bi naučili da vole kuću i da bi pojedinačna osjećanja podupirala javna osjećanja (pravilan sud o sebi možemo stvoriti u takmičenju s jednakim). Ponašanje oba pola zasnovano na istom načelu jeste pretpostavka postanka zrelijeg i srećnijeg čovječanstva, poboljšanja čovjekove sudbine. Za to je neophodno da žene svoje vrline utemelje na znanju, a to je moguće jednakim obrazovanjem žena i muškaraca. U tom periodu, kako primjećuje M. Vulstonkraft, žene ne zaslužuju ravnopravan status s muškarcima zbog neznanja i ponižavajućih niskih strasti. Sve dok je duh žene ograničen i dok su neuke, žene neće ispuniti porodične dužnosti, biće podjednako robinje dva gospodara – uživanja i muškarca (Vulstonkraft, 1994: 217–218).

H. Tejlor Mil, takođe, kritikuje jedini cilj tadašnjeg obrazovanja žena – obezbjeđivanje za život udajom. Svrha postojanja žena ogleđa se u udaji, pri čemu bivaju lišene dostojna života ili ispunjavanja nekog korisnog cilja. Nesamostalnošću je degenerisan njihov duh, pa im stoga nikada nije bilo na pameti posvećivanje nekom višem cilju (Mil, Tejlor Mil, 1995: 35).

Prema mišljenju Dž. S. Mila, običaj i odgoj stvaraju razlike između žena i muškaraca, a ne zakon. Odgoj žena usmjeren je na stvaranje od njih osoba nesposobnih da žive nezavisno od muškarca – u pogledu izdržavanja i zaštite (nesposobne za bilo kakav poziv ili koristan posao, zaštitu od uvrede ili povrede i sl.). Pretpostavlja se da korisnom članicom društva žena postaje udajom, te i njihovo vaspitanje ide u tom pravcu *da budu* udate. Neudata žena mora da uspostavi individualno pravo da je smatraju sposobnom, što malo kojoj ženi i kom muškarcu polazi za rukom.

Dž. S. Mil smatra da su mali izgledi da se žene udruženo pobune protiv vlasti muškaraca, zbog svog specifičnog položaja. Njihovi gospodari/muževi traže od njih poslušnost i njihova osjećanja, čineći sve da potčine njihov um. Traže od njih više od pokornosti, stoga su tom cilju podredili cjelokupnu moć obrazovanja. „Sve žene se od najranijeg uzrasta odgajaju u verovanju da je ideal njihovog karaktera sušta suprotnost muškom, dakle, da nemaju svoju volju, da ne upravljaju same svojim postupcima, već da se potčinjavaju i prepuštaju vlasti drugih. Sva moralna pravila uče ih da je dužnost žena (a savremena osećajnost i da je to njihova priroda) da žive za druge, da sebe treba potpuno da se odreknu, i da nemaju drugog života osim života kroz osećanja” (Mil, Tejlor Mil, 1995: 73). Zvijezda vodilja ženskog obrazovanja i oblikovanja karaktera jeste da ih učini privlačnim za muškarce. Ovo proizilazi iz povezanosti tri stvari – prirodne privlačnosti polova, zavisnosti žene od muža i mogućnosti ostvarenja svih drugih društvenih ženinih ambicija preko muža. „Pošto su stekli ovo izuzetno sredstvo uticaja na ženski um, neki sebični nagon naveo je muškarce da se njime koriste do krajnosti, kao sredstvom da zadrže žene u potčinjenosti, predstavljajući im krotkost, pokornost i predavanje sopstvene volje u muževljeve ruke kao suštinski deo polne privlačnosti” (Mil, Tejlor Mil, 1995: 73). Zbog uobičajenog usmerenja ženinog uma ka pojedinačnim stvarima i njenog živog interesovanja za trenutna osećanja ličnosti, ona nikada neće povjerenje pokloniti spekulaciji koja gubi iz vida pojedince i osjećanja živog bića. Misli žene daju realnost mislima muškarca, a ove njenim mislima daju širinu i opsežnost (Mil, Tejlor Mil, 1995: 110). Zbog nestalnosti koju žene stiču pretežno vaspitanjem i obrazovanjem, kod njih je više izražena sposobnost za praktične ciljeve (Mil, Tejlor Mil, 1995: 114).

Na osnovu iskustva može se objasniti zašto ni jedan proizvod filosofije, nauke ili umjetnosti ne pripada ženama - društveni položaj žena i vrijeme nisu im dozvoljavali da se bave spekulacijom. S obzirom na dužinu vremena i broj učesnica, žene su u književnosti uradile i dostigle ono što se moglo očekivati. U djelima žena moderne epohe nedostaje originalnost, jer do nje dolaze umovi podvrgnuti strogoj naučnoj disciplini i koji su detaljno upoznati s rezultatima istraživanja i mislima svojih prethodnika. Sposobnost žena da budu originalne moći će se prosuđivati tek kada budu prošle pripremu kakva je neophodna muškarcima da bi bili originalni (Mil, Tejlor Mil, 1995: 118-119).

JEDNAKOST ŽENA I MUŠKARACA U PRISTUPU DUŽNOSTIMA I ZANIMANJIMA

Pitanje jednakosti žena s muškarcima odnosi se i na pravo pristupa svim dužnostima i zanimanjima nad kojim su muškarci imali monopol. U razvijanju svojih sposobnosti jednako se ogleda svrha postojanja žena i muškaraca kao ljudskih bića (Vulstonkraft, 1994: 28). Kada govori o korisnosti žena u društvu, M. Vulstonkraft pažljivo analizira zanimanja za koja bi žene mogle da se obrazuju: ljekarke ili bolničarke (posebno porodiljstvo), političarke i sl. To bi mnoge žene sačuvalo od prinude da se udaju radi preživljavanja i od poniženja onih koje same zarađuju (treba da imaju poštovanje i lični komfor) (Vulstonkraft, 1994: 186-187). Žena koja zarađuje za svoju egzistenciju obavljanjem bilo koje dužnosti uglednija je od bilo koje žene koja posjeduje najsavršeniju ljepotu (Vulstonkraft, 1994: 188). Ako nisu povezane s opštim dobrom, posebne dužnosti svakog pripadnika društva moraju biti loše ispunjene. Ugađanje jeste veliki cilj ženskog života.

Pristup važnijim poslovima ženi zatvara politička i građanska podređenost, osuđujući ih na beznačajne poslove (Vulstonkraft, 1994: 228). Biće je nezavisno kada ispunjava dužnosti koje od njega zahtijeva njegov položaj. Prema važnosti, prva dužnost žena odnosi se na njih same kao razumna bića, a zatim kao građanke, što uključuje dužnost majke. Ako ispunjava dužnost građanke, moraju je štiti zakoni - biće koje nema ništa i koje nije slobodno ne može biti korisno i kreposno (Vulstonkraft, 1994: 184-185). Žene postaju nesposobne da obavljaju posebne dužnosti koje im je dodijelila Priroda isključivanjem iz svih političkih i građanskih poslova. Kad bi bile podsticane na samopoštovanje i kada bi imale pristup političkim i moralnim temama, njihov karakter ne bi ponižavalo lukavstvo i druge malenkosti, kao u slučaju kada su zaočupljene samo sitnim dnevnim događajima. Istovremeno, to je jedini način da žene počnu poklanjati pažnju svojim domaćim dužnostima, od kojih ih odvaja ljenost i taština (Vulstonkraft, 1994: 213-214).

Kako zapaža H. Tejlor Mil, niko nema pravo da bilo kome ograničava polje njegovog djelovanja odlučujući šta je za nekoga prikladna sfera djelovanja. U slučaju žena to se opravdava tvrdnjom da su neženstveni poslovi oni iz kojih su žene isključene i da je privatni i kućni život, a ne politički ili javni, prikladna sfera za njih. Međutim, ono najveće i najviše što su ljudi sposobni da dosegnu, smatra H. Tejlor Mil, jeste prikladna sfera za njih, a ona se može utvrditi jedino davanjem potpune slobode izbora. U slučaju žena, srazmjerno dostupnosti najviših društvenih funkcija, one su pokazale svoju sposobnost za njih (kraljevska funkcija, vladarska funkcija i sl.) (Mil, Tejlor Mil, 1995: 44-45). „O podobnosti žena za politiku, dakle, ne treba trošiti reči. Rasprava bi pre trebalo da krene obrnutim smerom – o podobnosti politike

za žene. Kada se sa razloga koji se iznose u korist isključenja žena iz aktivnog života u svim njegovim višim sferama ukloni odora patetičnih fraza, i kada se oni svedu na jednostavan i smislen izraz, čini se da postoje tri glavna: prvo, nespojivost aktivnog života sa materinstvom i kućnim obavezama, drugo, što navodno kao posledica aktivnog života karakter postaje grublji, i treće, neprobitačnost već i onako prevelikog pritiska na sve vrste stručnih i unosnih poslova” (Mil, Tejlor Mil, 1995: 46). H. Tejlor Mil ukazuje na neodrživost i manjkavost ovih argumenata. Ne treba nikakav zakon kojim će se muškarci i žene isključiti iz nekog zanimanja ako su se poduhvatili drugog s njim nespojivog – imperativno zahtijevati od žena da budu majke i da ih materinstvo onemogućava u izgradnji karijere nije pravično i znači da ono jeste jedini njihov oslonac. U slučaju neudatih žena argument materinstva iznevjerava svoje pristalice (Mil, Tejlor Mil, 1995: 46-47). U sadašnjem stanju ljudskog života bez nasilja ne mogu se pronaći takva zanimanja u poslovima i politici koja ljude primoravaju da budu grubi i neljubazni. Samo potpunim isključivanjem žena iz društva, može se ostvariti zamisao zaštite žene od ogrubljujućih uticaja svijeta. Sa ženskom slabošću, a ne sa nježnošću, povezane su uobičajene dužnosti svakodnevnog života u tadašnjem stanju civilizacije. Takođe, tiraniju predstavlja isključivanje jedne polovine konkurenata sve dok konkurencija jeste opšti zakon ljudskog života. Pravo da prodaju koristan rad po cijeni koju mogu postići imaju svi ljudi sposobni da sami odlučuju. Nivo političkog pitanja ne doseže ovaj argument (pravo glasa, učešće u poroti, pristup vlasti i sl.), već se on odnosi na privrednu stranu problema (Mil, Tejlor Mil, 1995: 48-49). Žena se tretira samo kao dodatak muškarcu i nije joj dozvoljeno da ima neki svoj interes (Mil, Tejlor Mil, 1995: 49). Inte-

resovanje i dostojanstvo misli jesu podsticaji koji prizivaju snagu misli i njenu praktičnu primjenu – ono što bića čini inteligentnim. Oni su uskraćeni ženama, jer im se od djetinjstva govori da to nije posao za njih. Žene se ne poučavaju ničim temeljno, već samo da postanu drugima prijatne. „Duhovna moć žena biće samo retka slučajnost, sve dok im ne postanu dostupna sva zanimanja, i dok one, poput muškaraca, ne budu obrazovane za sebe i za život, a ne kao jedan pol za onaj drugi” (Mil, Tejlor Mil, 1995: 53).

Sa izgledima na uspjeh glasniji su i jači zahtjevi sve većeg broja žena da budu kao i muškarci jednako temeljno obrazovane u istim o oblastima znanja i da se uključe u iste profesije i zanimanja (Mil, Tejlor Mil, 1995: 72). Prema Dž. S. Milu, uljepšavanje života treba da bude glavni zadatak žene – njegovanje svih sposobnosti svoga uma i tijela, svoje moći radovanja i pružanja radosti, širenje ljepote elegancije i ljupkosti radi sebe same i onih koji je okružuju. Jedina ljubav dostojna tog imena jeste ljubav u jednakoosti. U tome se ispunjava prirodno zanimanje žene, koja je dostigla cilj svoga postojanja i stanje vrhunske sreće sjedinjujući se s voljenim muškarcem. Ali, sve dok žene jednako kao muškarci ne steknu moć samoizdržavanja, dok roditelji ne obezbijede sredstva za samostalni život svakoj kćerki ili dok im ne pruže obrazovanje koje će ih osposobiti da same obezbijede ta sredstva, žene nikada neće biti ono što treba da budu niti će imati zadovoljavajući društveni položaj. Stoga, Dž. S. Mil smatra da obrazovanje koje će ženu učiniti nezavisnom od oca i od muža jeste prvi i najvažniji korak ka njenom oslobođenju. „Iz ovoga ne sledi da bi žena stvarno trebalo da izdržava samu sebe, zato što treba da za to bude sposobna: u prirodnom toku stvari to i neće. Nije poželjno tržište radne snage opteretiti dvostruko većim brojem kon-

kurenata. U zdravom stanju stvari, muž bi bio sposoban da samo svojim trudom zaradi sve što je nužno za oboje. Ne bi bilo nikakve potrebe da i žena učestvuje u obezbeđivanju onoga što je potrebno za održavanje života: za oboje bi bilo srećnije da njen posao bude da ga ukrasi i ulepša” (Mil, Tejlor Mil, 1995: 26-27). Najpogodnija podjela rada između supružnika u porodici čije izdržavanje zavisi od svakodnevne zarade jeste da muž zarađuje novac, a da žena brižljivo i ekonomično raspolaže njegovom zaradom. Ako se ima u vidu da uz ovo žena ima i obavezu staranja o djeci, njihov zajednički život zahtijeva od nje veći dio fizičkih i umnih napora (Mil, Tejlor Mil, 1995: 100). U slučaju da se žena uz svoje prethodno opterećenje prihvati još nekog posla, nijedan od poslova za koje je zadužena neće obavljati valjano – djeca bivaju prepuštena sebi a imanjem loše gazduje. Nastaje veći gubitak od onoga što zaradi. Dž. S. Mil smatra da ne bi bilo poželjno da žena sopstvenim radom doprinosi prihodu porodice u nekom pravednom poretku stvari. Međutim, u nepravednom poretku ženin rad može njoj i njenom zakonskom gospodararu da donese određene koristi – ona stiče važnost u njegovim očima, ili on može još više da zloupotrijebi moć primoravajući ženu da svojim radom izdržava porodicu dok se on prepušta piću i dokolici. Ako ne raspolaže svojim imetkom, jedini uslov za dostojanstvo žene jeste pravo da zarađuje. Za zaštitu žene ne bi bilo nužno da u braku na taj način koristi svoje sposobnosti kad bi brak bio zasnovan na jednakosti, bez obaveze potčinjavanja i nametanja silom, kada bi postojala mogućnost odvajanja (ne razvoda) žene pod pravičnim uslovima i da joj u tom slučaju budu dostupni, kao i muškarcu, svi časni poslovi. Stupanjem u brak može se pretpostaviti da žena sama bira kao svoj prvenstveni posao upravljanje domaćinstvom i podizanje djece onoliko godina svog

života koliko je za to potrebno, i da se pri tom odriče samo onih ciljeva i zanimanja koji nisu u skladu s prethodno izabranim. Većini udatih žena, na ovaj način, bilo bi onemogućeno da na redovan i sistematičan način stvarno obavlja neki posao van kuće. Ali, kada govori o ženi izuzetnih sposobnosti da se posveti željenom pozivu bez obzira na brak, smatra Dž. S. Mil, ništa u tome ne treba da je sprečava, s tim što će biti u potrebi da obezbijedi odgovarajuću zamjenu za poslove u porodici koje ona neće moći da obavlja (Mil, Tejlor Mil, 1995: 101).

Besmisleno je podučavanje sopstvene djece u nekim posebnim vještinama ili oblastima znanja od strane žene/majke uzdići u njenu profesiju, bez obzira na njenu sposobnost. To treba da obavljaju unajmljeni učitelji, a ne da žena traći svoj život na to. „Odgov koji majke *doista* treba da pruže, i koji se, ako se od njih ne upije, retko i može steći u nekom savršenijem obliku, jeste odgov ljubavi, a kroz ljubav, savesti i celokupnog moralnog sistema” (Mil, Tejlor Mil, 1995: 27).

Osim u kraljevskim porodicama, jedini slučaj u kojem zakon i institucije još na rođenju određuju da žene nikada u životu neće smjeti da konkurišu za izvjesne poslove jeste njihov pravni položaj. Cijelom muškom polu dostupne su sve druge časti i društvene privilegije, „nijedan muškarac nije ograničen zakonom: ni zakon ni javno mnjenje ne dodaju prirodnim preprekama veštačke” (Mil, Tejlor Mil, 1995: 76). U modernom zakonodavstvu jedini primjer te vrste jeste nedostupnost viših društvenih funkcija polovini čovječanstva, to jest ženama samo zbog toga što su se takve rodile, što ne mogu da promijene nikakvi naponi ili promjena okolnosti. Ako ženama bude data sloboda djelovanja, njih neće ništa primorati da rade ono što je protivno njihovoj prirodi – ono što žene po prirodi ne mogu da rade suviše im je zabranjivati,

a konkurencija će ih isključiti iz onih poslova koje ne mogu da rade dovoljno dobro kao muškarci. S najboljim rezultatom moći će da budu primijenjene ravnomjerno raspodijeljene udružene sposobnosti oba pola (Mil, Tejlor Mil, 1995: 83). Kako bi se očuvala potčinjenost žena u domaćem životu, ograničava im se pristup ovim dužnostima i zanimanjima, smatra Dž. S. Mil., Život sa nekim sebi ravnim još uvijek nije prihvatljiv većini muškaraca. Ovo se najprije opravdavallo društvenim interesom, koji je podrazumijevao interes muškaraca, a kasnije dobrom ugnjetavanih – ženama se nešto zabranjuje jer su one za to nesposobne, i težnja k tome udaljava ih od uspjeha i sreće (Mil, Tejlor Mil, 1995: 102). Ti razlozi moraju se učiniti uvjerljivim i nužno ih je dokazati. Dž. S. Mil smatra da se ne treba plašiti kako će bilo koji važan posao doći u ruke žena manje vrijednih od prosječnog muškarca ako se o njemu odlučuje konkurencijom ili drugim načinom izbora koji vodi računa o javnom interesu. Na takvim poslovima bilo bi manje žena iz pretežnog razloga što većina njih prednost daje upravljanju domaćinstvom i odgoju djece. Iz vjekovnih iskustava mnoge žene dokazale su da mogu jednako uspješno i časno raditi sve kao i muškarci. To se niko ne može usuditi da porekne. Sprečavanje žena da konkurišu muškarcima u obavljanju svih dužnosti za njih je najveća tiranija a za društvo gubitak. Nije u skladu s pravdom odreći im dio časti i ugleda koji im pripada ili uskratiti im jednako moralno pravo da prema svom ukusu i na sopstveni rizik biraju poziv. Ovu nepravdu trpe i oni koji bi imali koristi od njihovih usluga. Stimulativni efekat koji šira konkurencija vrši na one koji u njoj učestvuju ovim se uskraćuje (Mil, Tejlor Mil, 1995: 102-103). „Žene doista moraju biti sposobnije od muškaraca i za položaj vladara, i za položaj prvog ministra, jer posao prvog ministra nije da sam uprav-

lja, već da pronade najsposobnija lica koja će rukovoditi svim oblastima državnih poslova. Brže procenjivanje karaktera, što je jedna od priznatih prednosti žena nad muškarcima, svakako ih čini, uz bar približnu jednakost drugih svojstava, sposobnijim od muškaraca u tom izboru, što je skoro najvažniji zadatak svakoga ko se bavi upravljanjem ljudima” (Mil, Tejlor Mil, 1995: 107). Ženama koje pol ne unižava i koje su svojim položajem iznad većine muškaraca, poput princeza i dama iz vladarskih porodica, nikad nije stavljano do znanja da im ne priliči bavljenje politikom i dozvoljen im je isti raspon interesa i sloboda razvoja kao muškarcima. Pokazivale su se doraslim vladarskim sposobnostima (Mil, Tejlor Mil, 1995: 107). Dž. S. Mil smatra drskošću svaki pokušaj određivanja šta žene mogu ili ne mogu biti ili šta jesu ili nisu po svom prirodnom ustrojstvu, jer su tokom spontanog razvoja držane u neprirodnom stanju, što je moralo izopačiti njihovu prirodu. Kada bi žene bile u mogućnosti da biraju svoj pravac razvoja jednako slobodno kao i muškarci i kada im ne bi bile nametnute neke vještačke prepreke, osim onih koje društvo postavlja za oba pola, niko ne bi mogao pouzdano kazati da li bi bilo nekih bitnih ili čak bilo kakvih razlika u razvoju njihovog karaktera i sposobnosti u odnosu na muškarce. Obdarenost žena pretežno je okrenuta praktičnim stvarima. Njihov senzibilitet za neposredno, njihova intuitivna pronicljivost jeste glavna odlika od koje zavisi sposobnost za praksu. Ova pronicljivost osposobljava ih za prikupljanje opštih istina do kojih dolaze pojedinačnim posmatranjem, što ih čini sposobnijim da mnogo bolje od muškaraca razumiju neposrednu datost, čak i kad imaju ista iskustva i opšte sposobnosti (Mil, Tejlor Mil, 1995: 108-109). Razlog zašto žene zaoštaju za muškarcima u zanimanjima koja su dostupna i jednim i drugim i zašto ne

dosežu do savršenstva u stvarima koje traže neprekidnu pažnju (predanost misli i osjećanja i vježbanje vještosti) jeste u tome što žene nemaju vremena za njih zbog brojnih praktičnih poslova (nadgledanje porodice i kućnih zadataka, vođenje računa o odnosima porodice sa drugima i sl.) te očekivanja da njeno vrijeme i sposobnosti budu stalno na raspolaganju drugima (Mil, Tejlor Mil, 1995: 122-123).

RAZMATRANJE PITANJA BRAKA I RAZVODA – PROŠIRENJE ZAHTJEVA NA PRIVATNU SFERU

Pitanja koja se odnose na privatnu sferu egzistencije muškaraca i žena ostaju izvan interesovanja liberalnih feministkinja u 18. vijeku – ova pitanja ostavljaju se za neke buduće generacije ili se posredno analiziraju u vezi s nekim drugim pitanjima od javnog značaja. Međutim, predstavnici klasičnog liberalizma u 19. vijeku Herijeta Tejlor Mil i Džon Stjuart Mil svoja razmatranja proširuju na pitanja braka i razvoda iz različitih pozicija.

Olemp de Guž smatrala je da se položaj udatih i neudatih žena znatno razlikuje, s tim da prve uživaju određene privilegije i status, dok su druge lišene toga. Pitanje braka kao grobnice ljubavi i povjerenja, ostaje otvoreno pitanje koje, kako kaže, treba da rješavaju buduće generacije. „Pošto i sama u ovom času smatram da mi je nastojanje da ženskom polu ulijem časnu i pravednu snagu – zapravo paradoksalan pokušaj dosezanja nemogućeg, prepuštam budućim pokolenjima slavu da se uhvate u koštac s ovim pitanjem; a čekajući da dođu ta vremena, treba pripremati teren nacionalnim obrazovanjem, promenom navika i bračnim ugovorima” (De Guž, 2009: 155).

Sve dok žene ne postanu posvećene građanke, i slobodne da zarađuju za sopstveno

izdržavanje, kako zapaža M. Vulstonkraft, neće postojati drugarski odnosi između polova niti će žene ispuniti posebne dužnosti svog pola. Kada žena odrastanjem zajedno s muškarcem bude pripremljena da bude njegova saradnica, brak će postati sveta stvar (Vulstonkraft, 1994: 209–210). Uzaludno je očekivati da žene imaju porodične sklonosti sve dok ne budu imale više razuma (Vulstonkraft, 1994: 211).

Herijeta Tejlor Mil smatra da niko neće sklapati brak kada cjelokupna zajednica bude stvarno obrazovana, pa samim tim tadašnji zakoni o braku prestaće da važe. „Najmudriji i možda najbrži način da se raskrsti sa njegovim zlom nalazi se u unapređivanju obrazovanja, pošto je to put ka svakom boljitku, ali, u međuvremenu, nepravedno je da oni koji od tog zla najviše pate i koji su uvek najbolji ljudi, budu ostavljeni bez ikakvog izlaza. Zar ne bi najbolji plan bio razvod koji bi mogao da dobije svako, *ne navodeći nikakav razlog*, i bez velikih troškova, ali koji bi konačno bio proglašen tek posle nekog dužeg perioda” (Mil, Tejlor Mil, 1995: 35)? Izjednačavanjem žena s muškarcima u pogledu građanskih i političkih prava i privilegija te ukidanjem svih zakona u vezi s brakom nikakvo zlo ne bi moglo nastati. Ništa više nego muškarci, žene ne bi imale razlog da svoje tijelo razmjenjuju za hljeb ili nešto drugo zbog podjednake dostupnosti javnih službi i podjele poslova među polovima na prirodan način. Sinovi i kćerke bili bi jednako obezbijeđeni od strane svojih očeva (Mil, Tejlor Mil, 1995: 36). Kada bi nepatvoreno prijateljstvo koje postoji između osoba jednakih u pravima i u sposobnostima bilo osjećanje koje osobe dva pola traže jedna od druge, bilo bi daleko više trajnih i srećnih brakova. „Ali, u pogledu onoga što se uobičajeno naziva ljubavlju u bračnom životu – običnom i skoro mehaničkom iskazivanju naklonosti i zadovoljstvu u druženju, koje

najčešće nastaje među osobama koje su stalno zajedno, osim ako se stvarno ne podnose – nema ničeg što bi protivrečilo ili ograničavalo pogubni uticaj neravnopravnog odnosa. Takva osećanja često postoje između sultana i njegovih milosnica, između gospodara i njegovih slugu” (Mil, Tejlor Mil, 1995: 55).

Pitanje braka i zakona koji regulišu taj odnos između muškarca i žene zaokupljalo je pažnju i Dž. S. Mila. Zakon koji se tiče odnosa muškaraca i žena treba da oni zajednički donose i poštuju (Mil, Tejlor Mil, 1995: 21). Zakon ropstva u braku jeste jedini oblik ropstva koji priznaje zakon modernog svijeta (Mil, Tejlor Mil, 1995: 127). Ne bi postojao razlog za zakon, za javno mnjenje ili za javni moral koji bi postavljao ograničenje potpunoj slobodi sjedinjavanja ili razdvajanja društvenika suprotnog pola kada bi sve ljude ili bar većinu u tom izboru vodila bilo kakva stvarna težnja ka sreći. Cilj i svrha postojećeg zakona o braku, donesenog *od* pohotljivaca i *za* njih te da *ih* obuzda, jesu istovremeno sputavanje čula i duše, ili samo sputavanje čula bez marenja za dušu. Od onih kojima je priroda podarila dušu sposobnu da osjete viši stepen sreće takvi ciljevi nikada ne bi potekli. Dugo i moćno je neraskidivost braka djelovala u pravcu uzdizanja položaja žene u društvu – za ugled muškarca bitno je da i njegova žena bude uvažena, a za ženu sigurnost da neće biti odvojena od svoje djece. Dž. S. Mil smatra da je to malo za ženu koja se osjeća sposobnom za veliku sreću i koja nije vještački sputana u svojim težnjama (Mil, Tejlor Mil, 1995: 23–24). Društvo i javno mnjenje u kojem društveni položaj žene uopšte zavisi od toga da li je udata ili ne nalaze se u besmislenom i nemoralnom stanju. Sreća koju dvije ličnosti koje se vole nalaze u sjedinjavanju svojih života treba da bude jedini motiv za brak (Mil, Tejlor Mil, 1995: 24). Dž. S. Mil smatra da je osnovno pitanje šta treba da bude žena, a ne

šta treba da bude brak. Odgovor na posljednje pitanje doći će sam po sebi kada se odgovori na osnovno pitanje. Za ženu brak je nužnost i navedena je pod uticajem spoljašnjih pritiska da ga priželjkuje. Smatra se da joj je život propao ako se ne uda. Kad bi žene bile osposobljene za nezavisan i dostojanstven život bez muškarca, brak bi bio stvar izbora u potpunosti. U tom slučaju, udaja ne bi predstavljala nikakvu prednost za ženu te bi nestali i razlozi zalaganja žena za neraskidivost braka. Kada se izjednače društveni položaji oba pola, razvod će biti na sreću oba supružnika (Mil, Tejlor Mil, 1995: 28–29). Ali, kako upozorava Dž. S. Mil, treba biti oprezan pri olakšanju opoziva rđavog izbora – da ne bi došli u situaciju da se takvi izbori ohrabruju jer se mogu lako opozvati. Promjene supružnika ne treba da budu česte i poželjno je da se pri prvom izboru supružnika u najvećem broju slučajeva istraje (Mil, Tejlor Mil, 1995: 30). Dž. S. Mil ovo govori i zbog pogubnih posljedica razvoda na sve ljude – ogorčenja i slamanja nježnijih duhova, ali i iscrpljivanja sposobnosti za sreću običnih priroda, kvarenja morala, nestanka svih osjećaja za posebne obaveze. Ali, ovo ima posljedice i na djecu „čija i sreća i napredak u potpunosti zavisi od njihovih roditelja, i kojima mora biti bolje ako im roditelji ostanu zajedno, osim u ekstremnim slučajevima raskalašnosti ili neprekidnih rasprava i svađa” (Mil, Tejlor Mil, 1995: 31). Sklonost razvodu prisutna je usljed međusobne netrpeljivosti supružnika povezane s razočarenjem. Vremenom razočarenje blijedi kod supružnika koji ostanu zajedno, a zajednički život provode s onoliko sreće koliko bi je imali da žive sami ili da stupe u novu zajednicu, s tim da su pošteđeni nedaća ponovnih neuspješnih eksperimenata (Mil, Tejlor Mil, 1995: 32). „Kad bi razvod bio zaista slobodan, njemu bi se pribegavalo uz isti osećaj moralne odgovornosti i uz iste obzire prema javnom

mnjenju, kao i u bilo kom postupku u životu. (...) Verujem da će se u iole moralnom stanju društva supružnici skoro uvek držati prvog izbora, posebno ako imaju decu, osim u slučajevima takve nepodudarnosti priroda koje bi zajednički život učinila potpuno nepodnošljivim bilo jednoj, bilo drugoj strani, ili u slučaju da jedna od njih razvije snažna osećanja za neku treću osobu” (Mil, Tejlor Mil, 1995: 32). Dž. S. Mil ukazuje na slabljenje argumenata u korist neraskidivosti braka, usljed jačih argumenata da strane koje dobrovoljno sklapaju ugovor/brak treba da uređuju njegovo trajanje. S obzirom na napredak civilizacije, težnja žena ne ispunjava se samo u nalaženju zaštitnika. Neudate žene nisu više u neizvesnom i opasnom položaju, u svakodnevnom životu dovoljna im je zaštita od uvreda i zapitkivanja, javno mnjenje i zakon. „Ukratko, žena više nije puko vlasništvo, već ličnost koja se računa po sebi, a ne samo po ocu ili mužu. Ona je sada zrela za jednakost. Ali, besmisleno je govoriti o jednakosti sve dok brak ostaje neraskidiva veza” (Mil, Tejlor Mil, 1995: 33). Dok su god muškarac i žena nominalno, ali ne i stvarno jednaki (jači može da se oslobodi tegobnih obaveza, a slabiji ne) i sve dok je žena prisilno sjedinjena s muškarcem (s jednim od stvaralaca javnog mnjenja), ona mu mora robovati (Mil, Tejlor Mil, 1995: 33).

Muškarci koji gaje pravu odbojnost prema jednakosti žena plaše se da bi žene zatražile jednake uslove u braku i da bi se svaka pametna i samostalna žena prije opredijelila da radi bilo šta što bi joj obezbijedilo dostojanstvo, uvaženo mjesto, nego da se udajom potčinjava gospodaru. Njihov strah je opravdan jer bi malo koja takva žena izabrala brak (Mil, Tejlor Mil, 1995: 84). Društvo je odredilo ženama brak kao jedini poziv, pa se one vaspitavaju da im se on učini veoma primamljivim, da ne bi izražavale nezadovoljstvo zbog uskraćivanja drugih izbora. Za ostvarenje

tih ciljeva koriste se gnusna sredstva - udaja kćerke po volji oca, nemogućnost rastanka od muža, pravo muža na život i smrt žene, surovo kažnjavanje žene za smrt muža i sl. Iako su ova sredstva iščezla, Dž. S. Mil kaže da većina muškaraca smatra kako je bračni ugovor u najboljem redu i da žene imaju sva prava. Međutim, žena je i dalje zakonom obavezana na ropsku zavisnost od muža čitavog života (nesamostalna u donošenju odluka u vezi sa djecom i u sticanju imovine) (Mil, Tejlor Mil, 1995: 85, 87). „Zakonski razvod sudovi su, do skora, odobravali uz tolike troškove da je to bilo pristupačno samo višim staležima. Čak i danas se odobravaju samo kada jedan supružnik napusti drugoga, ili u slučajevima krajnje surovosti” (Mil, Tejlor Mil, 1995: 87). Ako žena ima samo jednu mogućnost da bude lična sluškinja nekog gospodara, kao prirodnu posledicu toga treba joj dozvoliti da traži sreću više puta dok ne nađe dobrog gospodara. Međutim, Dž. S. Mil ne kaže da ženi treba dati tu privilegiju, već govori o tome da je onima kojima se dozvoljava samo da robuju jedina ali nedovoljna olakšica slobodan izbor gospodara. Pretvaranje žene u robinju ukida taj izbor (Mil, Tejlor Mil, 1995: 87-88). Pravni i stvarni položaj žene se razlikuje. Ljudi koji sprovode zakone u mnogim zemljama bolji su od samih zakona. Iz tog razloga bračni život mnogo je bolji od onoga kako je zakonom predviđen - osjećanja i interesi koji spajaju muža i ženu neuporedivo su jači od nagona i sklonosti koje muškarce vode u tiraniju (Mil, Tejlor Mil, 1995: 88). Teško je pretpostaviti da će biti zakonom ograničeni najteži oblici partnerskog nasilja, dok god žrtva pretrpljenog nasilja ne stekne pravo na razvod ili sudsku rastavu, dok je god ona pod vlašću mučitelja. Postojeći mlaki pokušaji da se ono zakonom suzbije nisu uspješni usljed nedostatka svjedoka i tužilaca (Mil, Tejlor Mil, 1995: 90). Čini se da je porodica škola ćudljivosti, nad-

menosti i bezgraničnog samoljublja te lukavo idealizovanog egoizma njenog starješine – njegova briga o ženi i djeci jeste briga o sopstvenim interesima i svojini (Mil, Tejlor Mil, 1995: 91). Porodica treba da bude zasnovana na pravdi i razumijevanju u jednakosti. Dž. S. Mil se nadao da je većina supružnika u to vrijeme živjela u duhu pravičnog zakona jednakosti, čija su moralna osjećanja uzvišenija od postojećih zakona, i pozvao ih je da podrže načela jednakosti kako bi i drugi bračni parovi živjeli po ugledu na njih (Mil, Tejlor Mil, 1995: 98).

POSLEDICE NERAVNOPRAVNOSTI POLOVA NA LIČNE I JAVNE VRLINE

Predstavnici klasičnog liberalnog feminizma smatrali su da razlike uspostavljene između polova podrivaju i uništavaju lične i javne vrline. Samo ukoliko je društvo kreposno, može biti srećno i slobodno (Vulstonkraft, 1994: 213). Sticanjem tjelesne i duhovne snage, žene će krasiti oplemenjena ljepota i prava privlačnost, nastale u sadejstvu moćnih fizičkih i moralnih uzroka (Vulstonkraft, 1994: 215). Vrline ne postoji bez slobode (Vulstonkraft, 1994: 64). Iz jednostavnih načela koja čine suštinu morala prirodno proističu prava i dužnosti žene koje se temelje na razumu, njihova obaveznost i privrženost (Vulstonkraft, 1994: 33). Ženama se ne priznaje da imaju dovoljnu snagu uma kako bi stekle krepost. Od djetinjstva im govore da će im zaštitu muškarca obezbijediti ljepota u mladosti, a poslije lukavstvo, mirnoća naravi, prividna poslušnost i neka vrsta djetinjaste pristojnosti (Vulstonkraft, 1994: 45). Dok ne bude dozvoljeno da obavljanjem zajedničkih dužnosti vrline oba pola steknu primjerenu moć, krepost neće zavladati društvom. „Kad bi dečacima i devojčicama bilo dozvoljeno da zajedno proučavaju iste stvari,

tada bismo rano mogli da im ulijemo ljupke norme ponašanja koje proizvode čednost bez onih polnih razlika koje kvare duh” (Vulstonkraft, 1994: 209-210). Nedopuštanjem da razum bude osnov ženine kreposti i istine da bude predmet njene radoznalosti, nije logično da bilo ko očekuje od žena da budu kreposne i postojane (Vulstonkraft, 1994: 122-123). „Prema tome, savršenstvo naše prirode i sposobnost za sreću moraju biti procenjeni stepenom razuma, kreposti i znanja koji odlikuju jedinku, i upravljaju zakonima koji povezuju društvo: a ako na čovečanstvo gledamo kao na celinu, isto se tako ne može poreći da znanje i krepost prirodno ističu iz delovanja razuma” (Vulstonkraft, 1994: 37). Zbog izolovanosti i uskraćenosti za vrline koje treba da krase ljudski rod, ženama okićenim površnim čarima (stremljenje ljepoti i podsticanje osjećanja) uništavana je čvrstina karaktera. Obrazovanjem u kome istina mora biti jednaka za sve i utvrđivanjem morala muškaraca i žena na istom nepromjenljivom načelu, žena treba da se pripremi da postane družica muškarcu, bez toga nema napretka znanja i vrline. Ako žena ne zna zašto treba da bude kreposna, ako sloboda ne ojača njen razum i ne da joj uvid u značaj slobode za njen boljitak, ne može se očekivati da saraduje. Međutim, iz razmišljanja o svemu tome isključuju je tadašnje obrazovanje i položaj (Vulstonkraft, 1994: 33-35). Na znanju mora biti izgrađena vrlina bilo koje vrste, u suprotnom stvoriće neku vrstu dosadne pristojnosti (Vulstonkraft, 1994: 171). Poklanjanjem pažnje formi umjesto suštini, moral je podmuklo potkopan u ženskom svijetu (Vulstonkraft, 1994: 173). Zarad napretka, cijelo čovječanstvo treba da gaji i razumije sve plemenite vrline koje su temelj društvene čestitosti i sreće – čednost, doličnost i osjećaj za javno dobro (Vulstonkraft, 1994: 178). Moral neće napredovati i neće biti postojan dok se u društvu

ne uspostavi više jednakosti. Dok god žene budu zavisne od muškaraca, uzaludno je od njih očekivati krepost i onu moć prirodne naklonosti koja bi od njih stvorila dobre supruge i majke - biće lukave, zlobne i sebične; a muškarci neće biti prefinjeni (Vulstonkraft, 1994: 180). U svim slučajevima, tvrdi M. Vulstonkraft, moral mora biti utemeljen na nepromjenljivim načelima, a samo se razumnim i kreposnim bićem može nazvati ono koje poštuje autoritet razuma. Višestruko kultivisanje razuma žena jeste preduslov da one postanu korisne članice društva i da razviju na znanju zasnovanu razumnu ljubav prema svojoj zemlji. Kad razum proširi srca, tek onda možemo ispravno da ispunjavamo lične dužnosti. Rezultat zbira ličnih vrlina jeste javna vrlina, a obje potkopavaju razlike uspostavljene u društvu (ekonomske, polne i sl.) (Vulstonkraft, 1994: 237-238).

U moralnom pogledu, kako zapaža H. Tejlor Mil, muškim vrlinama označavaju se samosvijest i samopotvrđivanje, dok su opštom saglasnošću nametnute kao prevažne ženine obaveze i čari: samoporicanje, trpeljivost, mirenje sa sudbinom i pokoravanje moći. Središtem moralne obaveze moć čini samu sebe - muškarac ne voli da njegova družbenica ima različitu volju od njega, ali sam voli da posjeduje sopstvenu volju (Mil, Tejlor Mil, 1995: 50). Sve veći osjećaj međuzavisnosti obaveza nametnuo je opšti napredak svim nosiocima vlasti - javne i domaće. Jednom od najčvršćih obaveza muškarci su počeli smatrati svoju dužnost prema suprugama. „Taj napredak moralnih osećanja ljudi i povećane osetljivosti, koje svaki pojedinac duguje onima koji mogu da se oslone samo na sebe, doveli su do toga da dom postane sve više centar interesovanja, a domaće prilike i porodica sve značajniji deo života, njegovih poslova i zadovoljstva” (Mil, Tejlor Mil, 1995: 51).

Dž. S. Mil smatra da bi pretjerano samoodricanje, kao vještački ideal ženskog karaktera, ravnopravnost smanjila i da bi se dobra žena i najbolji muškarac podjednako žrtvovali. Muškarci ne bi bili više učeni da obožavaju sopstvenu volju, postali bi manje sebični, a više spremniji na žrtvu. Jedino sredstvo kojim se svakodnevi život može uzdići da postane ogled moralnog života i jedini način da se specifični odnos između supružnika dovede u sklad koji ih čini srećnim s pravdom za obje strane jeste njihova jednakost pred zakonom. Društvo jednakih jedina je škola pravih moralnih osjećanja, dok su nužna zla ljudskog života vlast i pokornost. Oni će postati izuzetne pojave u svijetu koji se usavršava i čije je opšte pravilo udruživanje jednakih. Došlo je vrijeme za moral pravčnosti, za razliku od dotadašnjeg morala stvorenog za drugog. Sposobnost ljudi da žive zajedno kao jednaki, smatrajući svaku vlast nužnim zlom i tražeći i dopuštajući isto sebi i drugima jeste njihova prava vrlina (Mil, Tejlor Mil, 1995: 96-97).

ZNAČAJ EMANCIPACIJE ŽENA ZA ČOVJEČANSTVO

Značaj emancipacije žena predstavnici klasičnog liberalnog feminizma nisu uočavali samo za žene već i za čovječanstvo. Garantovanje prava ženi i građanki treba da bude na dobrobit svih, a ne samo žena (De Guž, 2009: 152). Kada ženama bude dopušteno da budu slobodne (fizički, moralno i građanski), razumno je pretpostaviti da će izmijeniti svoj karakter i ispraviti svoje poroke i ludosti. „Neka žena ima ista prava kao muškarac, pa će oponašati i njegove vrline; jer, kada bude emancipovana, moraće da postane savršena, ili će opravdati autoritet koji tako nejako biće prikiva za njene dužnosti” (Vulstonkraft, 1994: 239).

Rodoljublje i osjećanje dužnosti prema javnom dobru rijetke su vrline kod žena zbog tadašnjeg obrazovanja i njihovog položaja. Stoga, kako zapaža Herijeta Tejlor Mil, emancipacija žena jeste u interesu ljudskog usavršavanja u najširem smislu (Mil, Tejlor Mil, 1995: 56–57). U ovom pogledu žene ne mogu očekivati podršku nekih uglednih žena, poput književnica. Iako je njihovo mišljenje o muškarcima loše (plaše se snage i samostalnosti žene), njihovi uspjesi zavise od mišljenja muškaraca. Promišljenim iskazivanjem potčinjenosti trude se da dobiju njihovo odobravanje (Mil, Tejlor Mil, 1995: 58–59).

Prema Dž. S. Milu korist od ukidanja ograničenja nametnutih ženama bila bi više društvena nego pojedinačna, ali bi se najneposrednije ogledala u ogromnom uvećanju lične sreće, životu u razumnoj slobodi za cijelu polovinu čovječanstva. Individualna sloboda djelanja najviše se brani u društvima u kojima je um najviše njegovan (Mil, Tejlor Mil, 1995: 140). Ženska strast ka ličnoj ljepoti, odijevanju i razmetanju, kao i sva zla koja iz toga proizilaze jesu posljedica zabrane neometanog upravljanja sopstvenim poslovima i nametanja dosadnog i beznadežnog života u kome zavise od drugih spriječene da koriste svoje praktične sposobnosti (Mil, Tejlor Mil, 1995: 141–142). Uživanje u onome sa čime se čovjek svakodnevno bavi jeste od životne važnosti za ljudsku sreću. Zbog njegove uskraćenosti velikom dijelu čovječanstva ili neravnomjerne podarenosti, životi mnogih ljudi propadaju. Društvo ne treba da nameće ove okolnosti ako još uvijek ne zna kako da ih otkloni, čineći propast neizbježnom. Malo je razumijevanja za patnje žena zbog njihovog isključenja iz svih časnih zanimanja, gubitka podsticajnog i uzvišenog uživanja u životu, razočarenja i nezadovoljstva životom (Mil, Tejlor Mil, 1995: 143–144).

ZAKLJUČAK

Ideje i zahtjevi feminističkog pokreta u njegovim začetcima u drugoj polovini 18. vijeka i kasnijem razvoju kroz 19. vijek analizirani su u ovome radu u odnosu na liberalizam ili, bolje rečeno, u odnosu na liberalnu demokratiju. Liberalizam govori o individualnim i građanskim pravima i slobodama muškaraca, dok se proširivanje ovih prava na žene dešava tek u liberalnoj demokratiji. Nesumnjivo se pokazalo da je odnos feminizma i liberalizma veoma složen. U ovom teorijskom i političkom okviru nastale su prve feminističke teorije i zahtjevi. Ipak, feminizam je nastojao da osnovne principe liberalizma (jednakost, sloboda i nezavisnost) preformuliše i da ih proširi na žene (Lončarević, 2016: 2).

U svojoj argumentaciji u prilog jednakosti žena s muškarcima, predstavnici klasičnog liberalnog feminizma polaze od tvrdnje da se žene i muškarci rađaju kao jednaka, razumna bića, stoga im već po rođenju pripadaju ista prirodna i neotuđiva prava – pravo na slobodu u najširem smislu te riječi, pravo na vlasništvo i otpor ugnjetavanju. Jedino zakoni Razuma mogu ograničiti ta prava, a nikako u zajednici ustanovljeni nepravedni zakoni i drugi mehanizmi. Ustrojstvo građanskog društva postavilo je prepreke ženi da njeguje vlastiti razum. Ovo se jasno manifestuje u obrazovanju i pogrešnom postupanju prema djevojčicama od samog rođenja, a kasnije putem isključivanja iz svih političkih i građanskih poslova (zatvara im se pristup važnijim poslovima i osuđuju se na beznačajne poslove). Predstavnici klasičnog liberalnog feminizma kritikuju tadašnje obrazovanje žena koje nije bilo usmjereno na kultivisanje njihovog razuma. Cilj odgoja žena svodio se na obezbjeđivanje za život udajom, u čemu se ispunjavala svrha njihovog postojanja. Iz tiranije muškaraca proističe najveći dio ženske

nerazboritosti (poroci i ludosti). Lukavost kao karakterna crta žena proizašla je iz njihove potlačenosti. Dakle, pogrešno obrazovanje, nekultivisan duh i polne predrasude (da su žene stvorene za muškarca, da su po svojoj prirodi zavisne od njega i sl.) uzrok su nepovoljnog položaja žena.

Vrline žena i muškaraca treba da se zasni- vaju na razumu i razvijaju u slobodi. Iz djelovanja razuma proizilaze znanje i vrlina. Stoga, obrazovanjem u kome istina mora biti jedna- ka za sve, žena se priprema za korisnu člani- cu društva, prijateljicu svome mužu i dobru majku svojoj djeci. Zakoni kojima se uređuju odnosi između pripadnika jedne zajednice moraju biti jednaki za žene i za muškar- ce – jednakost u privilegijama i jednakost u odgovornosti. Uspostavljanjem više jednako- sti postiže se dobrobit cjelokupne zajednice – istinska sreća i dostojanstvo, napredovanje morala, ličnih i javnih vrlina.

Čovječanstvo je preraslo stanje uređenja društva na nejednakosti koja je nesvrshod- na i pogubna. Stoga se u izraženoj težnji da pravična jednakost bude opšti princip ljud- skih odnosa vidi prilika za promjenu položaja žene. Predstavnici klasičnog liberalnog femi- nizma argumentovano osporavaju stavove o nespojivosti aktivnog uključivanja žena u društvo sa materinstvom i kućnim obaveza- ma, kao i pozivanje na bilo kakvu prirodnu predodređenost žena na ropski, zavisan polo- žaj od muškarca. Kada ženama bude dopu- šteno da budu slobodne (fizički, moralno i građanski) i da se osposobe za ista zanimanja kao i muškarci, razumno je pretpostaviti da će se tek tada spoznati njihova prava priroda i sposobnosti te da će one izmijeniti svoj karak- ter, ispraviti svoje poroke i ludosti. Ono što je tada označeno ženskom prirodom rezultat je vještački nametnutih ograničenja i prisila.

Zalaganje za uključivanje žena u postoje- će institucije i strukture moći uklanjanjem

zakonskih i običajnih ograničenja, dalo je prepoznatljivost klasičnom liberalnom femi- nizmu. Ali, često mu se kao opšta primjed- ba upućuje da „probleme marginalizovanog položaja žena pokušava da reši u okviru postojećeg društva, ne preispitujući temelj- ne pretpostavke tog društva” (Duhaček, 1994: 18). Takođe, kao čest prigovor iznosi se i tvrđ- nja da on omalovažava značaj tradicionalnih ženskih uloga ili da prenaglašava ulogu razu- ma, potiskujući osjećanja. Liberalni femini- zam svoje zahtjeve pretežno ograničava na javu sferu, izuzev kod Džona Stjuarta Mila i Herijete Tejlor Mil koji svoja razmatranja proširuju na pitanja braka i razvoda iz razli- čitih pozicija.

Predstavnici klasičnog liberalnog feminiz- ma smatrali su da žene ne smiju biti usamlje- ne u borbi za smanjivanje patnji i uklanjanju ograničenja koja su im nametnuta, stoga su pozivali muškarce da im se pridruže u tome. M. Vulstonkraft kaže da je nastojala dokazati kako su greške žena prirodna posljedica nji- hovog obrazovanja i položaja u društvu. Stoga, zajedno s muškarcima treba da se izbore za određena prava (Vulstonkraft, 1994: 239).

H. Tejlor polagala je veliku nadu u pokret žena, ali je u samom početku iskazivala i oprez u pogledu djelovanja njegovih pristalica. Veliki broj žena okupio se oko zahtjeva jednakosti neposrednim pozivanjem muš- karaca na osjećaj za pravdu, bez straha od njihovog nezadovoljstva, ostvarujući aktivni uticaj na javno mnjenje. Ipak, greške pristali- ca pokreta mogu usporiti uticaj – osim raci- onalnog zahtjeva za izjednačavanjem žena s muškarcima u pogledu prava i pristupa druš- tvenim povlasticama (jednakost u obrazova- nju, u zapošljavanju i u političkim pravima), bila je prisutna sentimentalnost u frazama i zahtjevima kojima se narušava njihova jed- nostavnost i racionalnost (Mil, Tejlor Mil, 1995: 59-60).

Da bi žene uspjele u poduhvatu svoga oslobađanja neophodno je da im se u tom pridruži veliki broj muškaraca, smatra Dž. S. Mil (Mil, Tejlor Mil, 1995: 126). Stoga, on je pozvao muškarce da se pridruže ženama u borbi protiv ovih ograničenja i patnji – besmišljeni strahovi muškaraca „čine samo to da na mesto uobraženog zla dođu druga, mnogo gora, jer svako ograničenje slobode drugog bića isušuje glavni izvor ljudske sreće i neizmerno mnogo osiromašuje čovečanstvo za sve ono što život čini vrednim svakom pojedinačnom čoveku” (Mil, Tejlor Mil, 1995: 144). Korist od ukidanja ograničenja koja se odnose na žene, od priznavanja njihove jednakosti u svemu što pripada građanskim pravima, od omogućavanja slobodnog pristupa svim časnim zanimanjima i od obrazovanja neophodnog za sticanje tih zanimanja, prema Dž. S. Milu nalazi u tome što će pravda zavladati najčešćim i najtješnjim odnosom koji postoji među ljudima i što će se udvostručiti mase umnih sposobnosti za vođenje svih poslova na dobrobit čovječanstva, a žensko mnjenje počecće da vrši koristan i snažan uticaj na sva ljudska uvjerenja i osjećanja (Mil, Tejlor Mil, 1995: 127-131).

REFERENCE

De Guž, O. (2009). Deklaracija o pravima žene i građanke. Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja Reč, 78(24): 147–159.

Duhaček, D. (1994). Predgovor. U Vulstonkraft, M. (1994). Odbrana prava žene: Sa kritičkim opaskama na politička i moralna pitanja (str. 7-20). Beograd: Filip Višnjić.

Held, D. (1990). Modeli demokracije. Zagreb:

Školska knjiga.

Karapetrović, M. (2007). Ona ima ime (o filozofiji i feminizmu). Banja Luka: Art print.

Lončarević, K. (2016). Liberalni feminizam: nekad i sad. Doktorska disertacija. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu.

Mil, Dž. S. (1876). O predstavničkoj vladi. Beograd: Državna štamparija.

Mil, Dž. S. & Tejlor Mil, H. (1995). Rasprave o jednakosti polova. Beograd: Filip Višnjić.

Milojević, I. (2011). Tri talasa feminizma, istorijski i društveni kontekst. U I. Milojević & S. Markov (ur.), Uvod u rodne teorije (str. 27-38). Novi Sad: Mediterran Publishing.

Ravlić, S. (2000). John Stuart Mill, Harriet Taylor i prava žena. Politička misao, 3(XXXVII): 70–85. doi. 316.66–055.2

Ruso, Ž. Ž. (1990). Emil – Sofija ili žena. Valjevo: Estetika. U Vulstonkraft, M. (1994). Odbrana prava žene: Sa kritičkim opaskama na politička i moralna pitanja. Beograd: Filip Višnjić.

Vujadinović, D. (2009). Civilno društvo i političke institucije: Srbija u vrtlogu promena. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i Centar za izdavaštvo i informisanje.

Vulstonkraft, M. (1994). Odbrana prava žene: Sa kritičkim opaskama na politička i moralna pitanja. Beograd: Filip Višnjić.

BASIC ISSUES AND PROBLEMS OF CLASSICAL LIBERAL FEMINISM

Key words

*Liberalism; feminism;
reason; equality.*

Authors

Dr. Dragana Vilić is a full professor at the Faculty of Economics, University of Banja Luka, Republika Srpska, Bosnia and Herzegovina.

Dr. Nataša Vilić is a full professor at the Faculty of Philosophy, University of Banja Luka, Republika Srpska, Bosnia and Herzegovina.

Correspondence

*dragana.vilic@ef.unibl.org
natas.vilic@ff.unibl.org*

Field

*Sociology
Philosophy*

DOI

10.5937/politeia0-46463

Paper received on

10.12.2023.

Paper accepted for publishing on

02.03.2024.

Summary

Classical liberal feminism represents the theoretical effort and political demand of feminism first manifested in the second half of the 18th century. In that period, numerous factors (economic, social, political), as well as movements in human thought, created the conditions for women to question the relationship of power and their own position in society (I. Milojević). Those first feminist efforts were related to the basic principles of liberalism (equality, freedom, independence), reformulated and extended to women (K. Lončarević). Given the complete civil, political and cultural disenfranchisement of women, classical liberal feminism focused its demands on the achievement of women's equality with men in terms of these rights. The main argument for this is the equality of men and women in terms of reason. Reason is the power of perfection, it represents the bond of the creation with the Creator from whom they all originate, therefore, everyone must have the same nature. The organization of civil society is criticized, which with its mechanisms (education, upbringing, exclusion from all civil and political affairs, etc.) prevents women from cultivating reason (M. Wollstonecraft). Women and men are born equal, therefore law, customs or prejudice should not create differences between them. Representatives of classical liberal feminism advocate the removal of all customary and legal obstacles that stand in the way of women having an active role in society and equal rights, as well as access to all jobs and rewards available to men. The legal subordination of women in itself is wrong and represents the main obstacle to the development of humanity (J. S. Mill). The habit of submission degrades and deadens people, making them incapable of any kind of resistance (H. Taylor Mill). Questions related to the private sphere of men's and women's existence remain outside the interest of liberal feminists in the 18th century (Olympe de Gouges and Mary Wollstonecraft), while representatives of classical liberalism in the 19th century (Harriet Taylor Mill and John Stuart Mill) extend their considerations to issues of marriage and divorce from different positions. Gender inequality has negative consequences for personal and public virtues, which should be based on reason and develop in freedom.

